

METAFOROS FUNKCIJOS LIETUVIŲ UŽKALBĖJIMUOSE

DALIA ČERNIAUSKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – lietuvių užkalbėjimų metaforos, jų funkcijos bei motyvacija.

Darbo tikslas – atskleisti užkalbėjimų metaforiškumo specifiką, nurodyti metaforų funkcijas užkalbėjimo tekste, palyginti su kitų tautosakos žanrų metaforomis, aptarti metaforų motyvaciją, siejant ją su liaudies mitologiniais vaizdiniais, pasaulėžiūra bei empiriniais duomenimis.

Tyrimo metodas – aprašomasis, semantinės analizės.

Užkalbėjimai – tai poetiniai maginiai tekstai, viena seniausių mus pasiekusių liaudies kūrybos formų. Užkalbėjimo struktūra, semantika bei poetika nulemta teksto pragmatikos ir jo maginės funkcijos, taigi ir teksto poetinės priemonės yra orientuotos utilitariniams užkalbėjimo tikslams pasiekti. Pagrindinės užkalbėjimų stilistinės priemonės – tekstų kompozicijos pagrindas – yra palyginimai ir paralelizmai. Užkalbėjimuose metaforų nėra daug; čia metafora ne tokia svarbi kaip kituose smulkiosios tautosakos žanruose, pavyzdžiui, mišlėse. Tačiau, nors ir nedaug, metaforų užkalbėjimuose yra, taigi svarbu išsiaiškinti, ar užkalbėjimų metaforiškumas yra specifinis, ar jis turi bendrą bruožą su kitų tautosakos žanrų metaforomis.

Metaforiškumo požiūriu įdomiausi yra užkalbėjimai nuo gyvatės ir nuo rožės. Užkalbėjimuose nuo gyvatės dažniausios yra gyvatės metaforos, taip pat čia vartojami ir nemetaforiniai aplinkiniai gyvatės pavadinimai (epitetai, tikriniai vardai). Gyvatės metaforas ir nemetaforinius jos pavadinimo pakaitus sieja vartojimo tikslas – vardo tabu. Šio specifinio reiškinių pėdsakų pastebėta dar viename tautosakos žanre – laidotuvių raudose, kur vengiama minėti žodžius „mirtis“, „laidotuvės“, „kapas“ bei kitą su mirtimi susijusią leksiką, veikiausiai bijant prisišaukti dar vieną mirtį. Užkalbėjimuose tikėjimas magine žodžio galia, vardo tabu dar stipresnis; iš esmės užkalbėjimas, kaip žanras, ir atsirado kaip šio tikėjimo rezultatas (tikėjimo, jog tai, kas sakoma užkalbėjimo tekste, iš tiesų įvyks; čia ryškus žodžio ir veiksmo, pavadinimo ir vadinamo dalyko sutapatinimas).

Metaforiškų gyvatės įvardijimų bendrame tekstų masyve nėra daug, pavyzdžiui, Viljo Johannes Mansikkos užrašytuose 52 užkalbėjimuose nuo gyvatės 9-iuose ji įvardyta metaforiškai, 14-oje visai neminama, 8-iuose į ją kreipiamasi epitetais, 5-iuose nelabai aišku, ar turima galvoje gyvatė, ar kreipiamasi į žemę, ir 16-oje tekstų ji vadinama tiesiogiai gyvate.

Gyvatės metaforas galima suskirstyti į kelias grupes:

Gyvatė – paukštis: *Paukštelė, aukseli, sidabreli, nevaikščiok po mano aš-laimelį, aš tavi nemušio, lik smerciai atsileisk. Amen* MLZ p. 79.

Gyvatė – bitė: *Saldzija bitelė, šviesija žvaigzdelė, atprasau, atmeldžiu, aš tavi apmaldau, juodo plauko, juodo plaukelio nekliūdyk* MLZ p. 76.

Gyvatė – dangaus šviesulys: *Spindutė, sauliuotė, mėnulio tu danguje, niekam iškadod nedarai, tu teip niekam nedaryk, lįsk sa gurban, gulsk į duoną* LTR 5497(2141).

Gyvatė – metalas: *Aukseli, sidabreli, eik namulio gulti; saulė eina, mėnuo eina, niekam škados nedar, eik namulio gulti, eik namulio gulti. Amen* MLZ p. 79; *Aukseli, sidabreli, eikie urvelin gulcie, niekam škados nedaryk* MLZ p. 80.

Gyvatė – žemė: *Žemė, žemybė, pyktie, pyktybė, kur tu uliojai, ko per slinksti dabojai, eik ir vel ty, kur buvai...MLZ p. 78; Žemianele (Žemialeli), metelale (meteleli), kur buvai, ty buk* MLZ p. 79.

Šios daiktavardinės metaforos, vartojamos dažniausiai deminutyvo forma, labai gerai iliustruoja vieną užkalbėjimuose naudojamų strategijų, kaip paveikti objektą (ligą, pavojų ir pan.). Strategijų amplitudė svyruoja nuo malonaus prašymo, sutarimo, išgerinimo iki akivaizdžios agresijos. Cituotuose tekstuose su deminutyvinėmis metaforomis atsispindi noras paveikti gyvatę geruoju: į ją nusižeminus kreipiamasi mažybiniais maloniniais žodžiais, norima jai įsiteikti, bet jokiū būdu negrasinama. Užkalbėjimuose, kur gyvatė įvardijama tiesiogiai arba įvairiais epitetais, santykis su ja kiek kitoks: dažnai gyvatė yra gąsdinama, prakeikiama, pavyzdžiui: *Akmuo be šaknų, papartis be žiedo, paukštis be pieno: juoda, pilka, driža, ruda, raudona, melsva (čia reikia išvardinti įvairios spalvos) – keikiu aš tave, kad tu eitum ant Dievo sūdo į sausus miškus, į tyrus, kad nesopėtų ir netintų – keikiu aš tave* MLZ p. 74. Lietuvių ir rusų užkalbėjimų tyrinėtoja Marija Zavjalova teigia, kad toks santykių su gyvate spektras rodo užkalbėjimų amžių. Laikui bėgant, gyvatės įvaizdis užkalbėjimuose keitėsi. Mažiau transformuotuose tekstuose gyvatė tebelieka galingas personažas, jai nusilenkiama, ji vadinama švelniais vardais, vėliau ji tampa blogio ir visų nelabųjų isikūnijimu, priešpriešinama geram ir šviesiam pradui – dangui, saulei, Dievui¹. Anot M. Zavjalovos, tokį dvejoją – pozityvų ir negatyvų – požiūrį į gyvatę lėmė dviejų liaudies pasaulėžiūrų, tikėjimų (ikikrikščioniškojo ir krikščionybės) įtaka užkalbėjimams. Negatyvus ir agresyvus santykis su gyvate atsirado dėl krikščionybės poveikio, kai gyvatė tapo blogio simboliu. Tačiau užkalbėjimai su mažybinėmis maloninėmis gyvačių metaforomis liudija ikikrikščioniškosios pasaulėžiūros įtaką ir gyvybingumą, gyvatės kulto pėdsakus, ypatingą senovės lietuvių pagarbą žalčiams ir gyvatėms. Taigi galima teigti, kad užkalbėjimai su deminutyvinėmis metaforomis, kuriuose gyvatė gerbiama, jai norima įsiteikti, iš viso užkalbėjimų

masyvo išsiskiria archajiškumu, juose išlikę ryškūs ikirikriščioniškojo pasaulėvaizdžio pėdsakai.

Be metaforų, daugelyje užkalbėjimų į gyvatę kreipiamasi gausybe epitetu, sudaro netgi ištisos jų grandinės: *Marga, juoda ar mėlyna, čižanina, raudonmargė, žalamargė, čižanina, raudonoji, šėmoji, žaloji, čižanina* MLZ p. 73. Toks gyvatės ypatybių, dažniausiai spalvų, išvardijimas atskleidžia slaptą užkalbėtojo sumanymą: atspėti gyvatės vardą, nes tik tada nustos veikę jos nuodai, pavyzdžiui: *Arklinė, puntinė, geležinė, purvyninė, pušinė, kanapinė (ir visokios spalvos), tavo vardų aš žinau (?)*. (*Jei tik atspėsi, tuoj sugys žaizda ir gyvulys pasveiks*) MLZ p. 75. Viename lietuvių užkalbėjime gyvatė vadinama tikriniais vardais: *Yra Egerių kalnas, tame kalne ažuolas ir ten gūžta. Toje gūžtoje trys slūgos: Karalina, Katrina ir Marcelina* <...> LTt 5 9291.

Žvelgiant iš kalbos diachronijos pozicijų, anksčiau gyvatės pavadinimas *gyvatė* nebuvo tiesioginis jos įvardijimas. Bendras genties pavadinimas *gyvatė* pakeitė senesnę *angis*. Tačiau, pasak kalbininkų, ilgainiui lietuvių kalbos žodis *gyvatė*, atsiradęs vietoj tabu draudžiamo paveldėtinio gyvatės pavadinimo (plg. tarmėse dar vartojamą *angis*), dabar jau pats neretai keičiamas aplinkiniais pavadinimais (pvz., *čiūžinas, dryžoji, ilgatė, ilgoji, kirmėlė, kirminas, margelė, marginė, margoji, margukė, margulė, marguolė, pantinė, paukštytė, piktoji, piktukė, piktulė, rainoji, šnypštėlė, vabalas, žibančioji*)². Taigi užkalbėjimuose susiduriame su dviprasmišku ir iš pirmo žvilgsnio sunkiai paaiškinamu reiškiniu: viena vertus, tai vardo tabu, gyvatės pavadinimas įvairiais aplinkiniais pavadinimais (metaforomis, epitetais) tarsi bijant ją užrūstinti, prisišaukti, antra vertus, kaip tik stengtasi įvardyti, įspėti tikrąjį įkandusios gyvatės vardą ar bent jau jos spalvą, nes, kaip jau minėta, tikėta, kad tik tuomet bus įveikta jos galia. Norint paaiškinti tokią dviprasmybę, reikėtų nubrėžti opoziciją tarp tikrinio ir bendrinio vardo, tiksliau – tarp tikrinio vardo ir bendrinio pavadinimo. Galima kelti hipotezę, kad užkalbėjimuose pasireiškia ne tikrinio vardo, bet bendrinio pavadinimo tabu. Taigi senasis bendrinis gyvatės pavadinimas *angis* buvo keičiamas žodžiu *gyvatė*, taip pat kitais aplinkiniais pavadinimais – metaforomis, epitetais, tikriniais vardais; ilgainiui, ir *gyvatei* pereinant į bendrinių žodžių kategoriją, šis žodis irgi imtas keisti įvairiais minėtais pakaitais. Bendrinis pavadinimas gali žymėti ne tik vieną konkretų objektą, bet ir visą objektų klasę, rūšį; taigi bijant minėti bendrinį gyvatės pavadinimą galbūt baimintasi užrūstinti ar net prisišaukti visą gyvačių giminę. Tautosakininkas Jurgis Elisonas yra užrašęs tikėjimą, tiesiogiai liudijantį gyvatės vardo tabu: „Anot kaimo žmonių, negalima stačiai sakyti: gyvatė, rupūžė, vilkas ir t. t. O pamatęs gyvatę sakyk: „kregždyste gražioji“. Jai tas vardas patinka, ji tuomet nepyksta ir nekanda“³. Tuo pat metu tikėta, jog kiekviena gyvatė, taip pat ir įgėlusioji, turi savo konkretų, taigi tarsi ir tikrinį vardą. Šis vardas gali būti ne vien tikrinis vardas, pavyzdžiui, minėtieji Katrina, Karalina, jo funkcija gali atlikti ir koks nors tikslus gyvatės požymio (pvz., spalvos) įvardijimas. Senujų bendruomenių tikėta, kad per vardą galima paveikti ir jo turėtoją. Varde glūdi tam tikro personažo vidinė esmė. Žinant kieno nors vardą, galima jo turėtoją sunaikinti ar pasišaukti į pagalbą⁴. Kalboje, tautosakoje likę nemažai liudijimų, kad žmonės

bijoje minėti bendrinius kai kurių reiškinių, mitinių personažų, gyvūnų, pavyzdžiui, velnio, vilko, pavadinimus, tuo tarpu tikrinis vardas arba tiesiog kitas šių personažų pavadinimas turėjęs maginių galių; įvardijus personažą, buvo galima jį sunaikinti arba padaryti nekenksmingą. Bendrinio pavadinimo ir tikrinio vardo funkcijų priešpriešą puikiai iliustruoja saktė „Kaip laumės audžia“ (BsLPI 4 134). Beaudžianti merga garsiai pamini laumes, ir jos tuoj pat ateina, mergina nežino, kaip nuo jų atsiginti. Išėjusi į priemenę ji nugirsta, kokiais vardais laumės viena kitą vadina. Mergina, grįžusi į trobą, laumes pašaukia tais vardais, ir viešnios tučtuojau išsinešdina. Taigi ir užkalbėtojui mėginant atspėti igėlusios (ne visos jų klasės) gyvatės vardą, taip norėta ją įveikti. Užkalbėtojo manyta, jog jei jis atspės tos gyvatės vardą (spalvą ir kt.), jos nuodai tapsią nekenksmingi. Gyvatei suteiktas naujas pavadinimas savaime galės sumažinti arba paralyžiuoti jos pavojingas savybes⁵. Iš tokių paskatų radosi užkalbėjimai, sudaryti beveik vien iš ilgos gyvatės epiteto tirados, tikintis, jog bent vienas iš jų tiksliai apibūdins, sykiu ir įvardys igėlusią gyvatę, atspės jos vardą:

*Kvietkinė pakvietkinė,
Auksinė paauksinė,
Sidabrinė pasidabrinė,
Miedinė pamiedinė,
Geležinė pageležinė,
Skraiduolinė paskraiduolinė <...>*

LTt 5 9272

Taigi minėtosios gyvačių metaforos (*bitelė, paukštelė* ir kt.) taip pat atsirado ne tik norint išiteikti, prisigerinti gyvatei, jai nusilenkti ir pagerbti, bet ir dėl vardo tabu: įvardijant gyvatę metaforiškai išvengiama tiesioginio jos pavadinimo. Galima daryti prielaidą, kad, be minėtų tikrinių vardu, ir epitetai bei metaforos užkalbėjimuose iš esmės atlieka tikrinio vardo funkciją. Jais siekiama individualizuoti, sukonkretinti, išskirti igėlusią gyvatę iš visos roplių klasės, o minėti bendrinį gyvatės pavadinimą užkalbėjimuose vengiama.

Tiriant metaforų funkcijas lietuvių užkalbėjimuose neįmanoma aplenksti dar vieno opaus klausimo – metaforų motyvacijos. Kadangi gyvatės metaforų skaičius tekstuose gana apibrėžtas, galima daryti prielaidą, jog tos metaforos nebuvo atsitiktinės, jų pasirinkimas buvo pagrįstas. Atskleidžiant šių metaforų motyvaciją matyti, jog asociacija, ryšys tarp dviejų objektų (gyvatės ir jos metaforinio pavadinimo) buvo nulemtas, viena vertus, toje folklorinėje tradicijoje gyvuojančių mitinių vaizdinių, antra vertus, tam tikros empirinės liaudies patirties, fiziologinių bei anatominių stebėjimų, realiai egzistuojančių objektų bendrųjų požymių, kurie vėliau tapo metaforinio perkėlimo pagrindu.

Bene sudėtingiausia pagrįsti gyvatės ir p a u k š č i o metaforinio ryšio motyvaciją. Paukščio vieta pasaulio medyje – viršūnėje. Paukštis atstovauja viršui ir yra supriešinamas apačios gyvūnams, visų pirma gyvatei. Daugelyje mitologinių tekstų vaizduojama paukščio (dažniausiai erelio) ir gyvatės dvikova. Paukštis čia yra

sparnuotas Dievo pagalbininkas⁶. Pagrindinis gyvatės bruožas – chtoniškoji prigimtis. Jos vieta pasaulio medyje – apačioje (žemėje, požemyje, vandenyje). Gyvatės ir paukščio antagonizmas pasaulio mituose, taip pat diametraliai priešingos jų buvimo sferos pasaulio medyje kelia klausimą, kuo remiantis užkalbėjimuose gyvatė vadinama paukščiu. Rusų folkloristė Tatjana Civjan, tyrusi šias metaforas rumunų užkalbėjimuose, kaip vieną iš tokių metaforų vartojimo priežasčių nurodo būtent pirmiau aptartą tabu reiškinių. Anot mokslininkės, šiuo atveju metaforinis gyvatės vardo pakaitas sudaromas kontrasto principu: paukštis ir gyvatė supriešinami vienas kitam, jie absoliučiai nepanašūs vienas į kitą, todėl pervadinimas (gyvatės paukščiu) užtikrina didžiausią apsaugą tiek ligoniui, tiek užkalbėtojui⁷. Taigi pagal šią interpretaciją gyvatės vadinimas paukščiu pagrįstas ne panašumo, dviejų objektų bendrų požymių egzistavimu, o atvirkščiai – visišku jų nebuvimu. Tabuistiniais sumetimais gyvatė vadinama objektų, kurie su ja neturi nė menkiausio ryšio, vardais. Tai galėtų būti viena iš galimų interpretacijų. Antroji būtų pagrįsta gyvatės ir paukščio sąlyčio taškų ieškojimu. Įvairūs gyvatės vaizdiniai patvirtina jos ambivalentiškumą: gyvatės ryšys tiek su vyriškuoju, tiek su moteriškuoju pradū, vandeninė ir ugninė gyvatės simbolika, teigiamos ir neigiamos jos savybės⁸. Pasaulio folklorinėse tradicijose žinomi personažai, turintys ir gyvatės, ir paukščio bruožų. Skrajojantis Žaltys (*Летяюущий Змей*) – pietų slavų mitologinis personažas, atmosferos demonas. Jis kovoja su demonais, siunčiančiais ledų debesis, saugo pasėlius nuo krušos ir audrų. Pabrėžiama šio personažo ugninė prigimtis – iš jo nasrų žiežirbomis lekia ugnis, nuo jo sklinda šviesa. Skrajojantis Žaltys savo išvaizda primena hibridinį padarą: erelio arba vištos galva, gyvatės arba žuvies uodega, auksiniai paukščio sparnai. Vakarų ir rytų slavų folklorinėse tradicijose kalbama apie kitą Skrajojančiam Žalčiui artimą personažą Ugninį Žaltį (*Огненный Змей*). Ši būtybė gali turėti dvejopą pavidalą: žemėje – žmogaus, ore – ugninio sparnuoto žalčio. Tai – piktas ir žmogui pavojingas demonas, jo reikia saugotis. Svarbiausia Ugninio Žalčio funkcija – lytiniai santykiai su moterimis, po kurių šios paprastai mirstančios⁹. Į slavų Ugninį Žaltį bei Skrajojantį Žaltį daug kuo panašus lietuvių aitvaras – gyvatės, paukščio ir dangiškosios ugnies įsikūnijimas. Jis lekia per dangų kaip ugninis viesulas, neša žmonėms turtus, gali pavirsti raudonu gaidžiu ir išriedėti iš kiaušinio¹⁰. Kartais aitvaras vaizduojamas su žalčio galva ir ilga uodega, kuri skrendant žeria šviesą¹¹. Taigi lietuvių aitvaras gali turėti tiek paukščio, tiek gyvatės bruožų. Iš pirmo žvilgsnio nieko bendra neturinčių priešingoms pasaulio modelio sferoms atstovaujančių personažų (paukščio ir gyvatės) bruožai gali koegzistuoti viename personaže. Tokiu atveju pasirodo ne iš piršto laužtas ne tik metaforiškas gyvatės vadinimas paukščiu, bet ir epitetai: lietuvių užkalbėjimuose gyvatė dažnai gauna paukščių epitetus – (*pa*)*skraiduolinė*, *paskreduolinė*, *skruoduola*, *čiulbutė*. Tiek šios metaforos bei epitetai, tiek pusiau paukščio, pusiau gyvatės personažų egzistavimas pasaulio mitologijose liudija, jog žmogaus sąmonė griežtai neribojo pasaulio modelio sferų, jos buvo suvokiamos gana dinamiškai, vienos sferos gyventojas galėjo dalyvauti kitos sferos gyvenime (pvz., gyvatė su sparnais pakyla iki dangaus ir pan.).

Antra vertus, metaforai formuotis turėjo įtakos ir empiriniame lygmenyje pastebėti panašūs paukščio ir gyvatės išorės bruožai: plokščia, pailga galva; ilgas, lankstus kaklas; plunksnų ir žvynų blizgesys, glotnumas, margumas; ir paukščiai, ir kai kurių rūšių gyvatės palikuonis peri iš kiaušinių; kalboje sutampa jų būsto pavadinimas – *lizdas, gūžta*.

Lietuvių užkalbėjimuose gyvatė metaforiškai dar vadinama *bitelė*. Šios metaforos pagrindas veikiausiai buvo dalinis gyvatės ir bitės izofunktionalumas. Jos abidvi turi geluonį ir gali įgelti. Ne tik gyvatės, bet ir bitės nuodai retkarčiais žmogui gali būti pražūtingi, todėl esama užkalbėjimų, kad jos negeltų, pavyzdžiui: *Bitelės, bitelaitės, nekliūdykit rankaičių, kaip liepeles šakaičių meduotų nekliudykit* MLZ p. 109.

Gyvatė užkalbėjimuose neretai vadinama *žvaigždėle*, be to, užfiksuotas vienas užkalbėjimas, kuriame ji įgyja *saulės* metaforą (*sauliutė*). Iš pirmo žvilgsnio šios metaforos atrodo tokios pat netikėtos kaip ir gyvatės vadinimas paukščiu. Visų pirma saulė bei žvaigždės – dangaus šviesuliai, atstovaujantys viršutinei pasaulio modelio sferai, tuo tarpu gyvatė yra požemio, žemės gyventoja. Vis dėlto, kaip jau buvo matyti nagrinėjant gyvatės ir paukščio ryšį, gyvatė yra neabejotinai ambivalentiškos prigimties personažas. Lietuvių užkalbėjimuose ji gali atsirasti bet kur – ir žemės, ir vandens, ir dangaus objektuose¹². Gyvatės kultas Lietuvoje visuomet buvo artimai susijęs su saulės kultu; gyvatę buvo galima privilioti saulės ženklų – kryžmai sudėtais šiaudeliais. Tikėta, kad užmušus gyvatę saulė verkianti, keletą dienų nešviečianti. Taip pat manyta, kad gyvatė mintanti saule: kol ji šviečia, gyvatė negalinti numirti, nes saulė palaikanti jos gyvybę¹³.

Lietuvių užkalbėjimuose dažnos gyvatės metaforos yra *metalai* (*aukseli, sidabrėli*), taip pat jai suteikiami ir metalų epitetai (*auksinė, sidabrinė, geležinė*). Metalai daugelyje pasaulio mitologijų yra požeminės karalystės simbolis¹⁴, o gyvatė – lobių, turtų, glūdinčių žemėje ir požemyje, saugotoja¹⁵. Ši mitologijoje bei folklore žinoma metalų ir gyvatės sąsaja taip pat galėtų būti motyvas susidaryti minėtosioms metaforoms, tačiau šiuo atveju veikiausiai daug ką lėmė realus jų panašumas, kaip antai metalo ir gyvatės žvynų blizgesys, spindėjimas, žvilgumas.

Bene mažiausiai abejonių iš visų gyvatės metaforų kelia gyvatės ir jos metaforinio pakaito *žemės* ryšys. Pagal tridalį pasaulio modelio struktūrą žemė ir požemis yra tikroji gyvatės gyvenimo sfera. Kai kuriose kalbose fiksuojama etimologinė žodžių *gyvatė* ir *žemė* giminystė. Lietuvių užkalbėjimuose gyvatė dažnai tapatinama su žeme, todėl kartais sunku atskirti, ar metaforiškai kreipiamasi į gyvatę, ar tiesiogiai – į žemę. Pati gyvatė užkalbėjimuose vadinama ne tik *žemine, pažemine, žeminga*, bet ir žemės deivės vardu – *Žemenėle (Žemeniala, Žemelėle), Matelala (Metelėle), Motinėle Žiemenėle, Mumine Žemine*¹⁶.

Metaforiškumo atžvilgiu įdomūs užkalbėjimai nuo rožės. Rožės metafora šiuose užkalbėjimuose liudija vieną iš tautosakoje besireiškiančių metaforiškumo krypčių – abstrakto, sąvokos, reiškinio (šiuo atveju – ligos) figūratyvizavimas (sudaiktinimas ar įsameninimas). Tautosakoje labiausiai paplitęs įsameninimas, pavyzdžiui, sakmėse, pasakose giltinė įsivaizduojama senos moteriškės pavidalo, laimė taip pat

gali pasirodyti kaip moteris ir t. t. Ligos išivaizdavimas augalo pavidalu labai retas, liaudis taip išivaizduoja dvi ligas – rožę ir miežį. Tam tikros ligos pavadinimas *r o ž e* ar *m i e ž i u* pagrįstas metafora. Šiuo metu tai jau yra žodžių polisemijos atvejais, sustabarėjusi, kalbine virtusi metafora. Tačiau bendras semantinis pagrindas, motyvacija rože (gėle) pavadinti būtent šią ligą iki šių dienų išliko visiškai aiškus – tai vizualinis (spalvos) panašumas. Rožė – liga, pasireiškianti ryškiai ribota raudona dėme odoje, temperatūros pakilimu (LKŽ XI, p. 846); taip pat liaudyje rožėmis vadinamos raudonai arba rausvai žydinčios gėlės, kurių žiedas yra apvalaus kontūro, kaip antai: miškinė dedešva, dedešva kiauliariožė, paprastasis erškėtis, piliariožė, dirvinis vijoklis, siauralapis gaurometis¹⁷.

Užkalbėtojo vaizduotė ligą dažnai pakeičia gėle ir jos vaizdiniu mėgina įveikti rožę – ligą: *Lygioj pievoj užaugo dvi rožės: viena balta, kita raudona; raudona nunyks, e baltoji uždigs. Amen* MLZ p. 87. Užkalbėjimų kompozicija dažnai būna pagrįsta ligos ir gėlės paralelizmu: *Eja Marija per lauką, sutika Poną Jėzusą, pražydo trys rožės: viena supuvo, viena nuvyto, ši trečia pranyko. – Pranyk ir tu mano sopolė, išėik iš mano kūno* MLZ p. 88. Kartais į šią ligą kreipiamasi kaip į gėlę, sakysim, prašoma ligos sudžiūti, nedyti; taip atsiranda veiksmožodinė metafora, kurią galima traktuoti kaip antrinę metaforą, nes jos atsiradimą lėmė pirminė, pamatinė (kognityvistų dar vadinama bazine) metafora – gėlės ir ligos sutapatinimas: *Vieną sykį Kristus eidamas mišku atrado tris erškėčius: vienas buvo skaistus, antras nuvytęs, o trečias sudžiūvęs. Tas skaistus erškėtis, žmonių supratimu, yra ta liga, kuria žmonės serga. Norint ją išgydyti, reikia kartoti tris sykius šiuos žodžius: „Duok, pone Dieve, kad ta rožė, esanti žmogaus kūne, sudžiūtu, kaip ta trečioji, kurią tu atradai“* BILMM p. 61. Tiek šiame užkalbėjimo pavyzdyje, tiek daugelyje lietuvių liaudies dainų ypač produktyvi sąlyga atsirasti veiksmožodinei metaforai buvo paralelizmas; būtent paralelizmo kompozicinis pincipas sugretina, suartina dvi plotmes (šiuo atveju – ligos ir augalo), kurios tikrovėje gali būti labai tolimos ir negiminingos. Vienos plotmės, klasės kategorijos perkeliamos antrai – paralelizmo būdu sugretintai; taip tautosakoje susidaro nemažai veiksmožodinių metaforų.

Užkalbėjimai nuo miežio metaforiškumo požiūriu iš esmės analogiški užkalbėjimams nuo rožės. Ir vienu, ir kitu atveju tiek ligos, tiek augalo pavadinimai sutampa. Miežis – varpinių šeimos akuotuotas vasarinis pašarinis, kruopinis jervas (*Hordeum*); jo grūdas; taip pat miežis – pūlinis voko krašto riebalų liaukos uždegimas (*hordeolum*) (DLKŽ p. 397). Žodžio polisemija, atsiradusi metaforiniu pagrindu, tampa prielaida susidaryti kitoms – veiksmožodinėms metaforoms; javo, t. y. augalo, kategorijos perkeliamos į ligos plotmę: *Kad tas miežis nudžiūtu, a tfu, tfu, tfu, tfu. (Spiaudant į akis.)* MLZ p. 69.

Taigi užkalbėjimuose nuo rožės ir miežio geriausia sąlyga atsirasti veiksmožodinėms metaforoms buvo šių žodžių daugiareikšmiškumas, arba polisemija. Anot Paulio Ricoeuro, „polisemija sukuria terpę tam ypatingam prasmės perkėlimo fenomenui, kurį vadiname „metafora“; metafora yra kur kas daugiau nei retorinė raiška; esama tokio pamatinio „metaforiškumo“, kuris lemia semantinių laukų susidarymą“¹⁸. Polisemija sudaro galimybes kurtis metaforoms, atsirasti žodžių žaismui, sim-

bolinei kalbai. Pasak P. Ricoeuro, poetinėje kalboje visos žodžių reikšmės veikia sykiu, sukurdamos tam tikrą semantinę polifoniją. Kontekstas sudarytas taip, kad, užuot išskyręs vieną reikšmę, jis ne tik leidžia egzistuoti žodžių reikšmių gausybei, bet ją išsaugo ir skatina¹⁹. Užkalbėjimuose irgi matome žaismą žodžių reikšmėmis, kai kontekste aktualinama ne viena kuri nors daugiareikšmio žodžio reikšmė, o kelios, vieno semantinio lauko kategorijos perkeliamos į kitą semantinį lauką, ir visa tai daroma galvoje turint vieną pragmatinį tikslą – įveikti ligą.

Liga ir skausmas liaudyje balansuoja ant abstrakčios sąvokos ir aiškiai apčiuopiamo reiškinių ribos. Viena vertus, liga pažeidžia ligonio kūną, jo gyvybines funkcijas, skausmas juntamas fiziškai, kita vertus, dažnai nežinota ligų ir skausmo tikrųjų priežasčių. Kai kurios ligos, pavyzdžiui, gumbas, nepasireiškė jokiais matomais išoriniais simptomais, išskyrus stiprų skausmą. Dažnai ligai bei skausmui mėginta suteikti gyvos būtybės (žmogaus, gyvūno) ar augalo savybių. Taigi liga įsivaizduota kaip aiškią formą turintis personažas. Užkalbėjimuose liga gali reikštis įvairiais pavidalais, kuriems trūksta užbaigtumo, vis dėlto tam tikros užuominos, visų pirma veiksmožodinės metaforos, leidžia kiek praskleisti užkalbėtojo vaizduotę. Jau minėta, kad liga įsivaizduota kaip augalas (rožė, miežis), ir tai lėmė žodžio polisemija. Kartais tokios polisemijos nėra, bet į ligą vis tiek žiūrima panašiai kaip į augalą, pavyzdžiui, jos prašoma nedygti. Nuo dedervinės užkalbama taip: *Trinant bevardžiu piršteliu pirma aplink šaką priešsauliui, sakyti: „Kad tu prapultai, kad tu išnyktai ir daugiau nedygtai“* MLZ p. 67. Čia veikiausiai įsivaizduojama, kad dedervinė įvaroma į medžio šakelę, o užkalbant šaką sykiu užkalbama ir ši liga.

Kartais liga įsivaizduojama kaip būtybė, galinti ateiti ir išeiti: *Car lišaj, lišaj. Eik tu nuo mani ku toliau; aš in tavi neprystūpysiu* MLZ p. 67. Skausmas kartais įsivaizduojamas kaip materialus, turintis formą objektas. Nors tikslesnius jo bruožus iš trumpo užkalbėjimo nustatyti sunku, vis dėlto šis objektas, skirtingai nei beformis skausmas, gali būti iškirptas; vadinasi, jį iškirpus, praeis ir skausmas: *Persižegnosiu, nueisiu ant mėlynųjų marių. Mėlynose mariose guli baltas akmuo. Paimsiu auksines žirkles, iškarpinėsiu ten skausmą. Kaip mėlynose marėse vanduo nestovi, taip Jonui (ligonio vardas) sopulys neskauda. Pilkieji akmenys, baltosios šaknys, pilkieji akmenys, baltosios šaknys, pilkieji akmenys, baltosios šaknys* LTt 5 9321.

Įdomus V. J. Mansikkos užrašytas užkalbėjimas nuo sukātų (taip seniau liaudyje buvo vadinama džiova):

Sukatomis sergantį vaiką padeda ant rankinių girnų akmens ir mala su girnomis tol, kol kas nors atėjęs paklausia:

– Ką čia darai?

– Sukatas malu, sukatas malu.

Tada malantysis smarkiai turi sukti girnas, o antrasis žmogus – pasakyti:

– Malk, malk, visas sukatas sumalk.

Šiuos žodžius pasakius, galima nustoti sukus girnas. Vaikas pradeda pamažu sveikti LTt 5 9313.

Čia liga išivaizduojama kaip objektas (grūdai), kurį galima sumalti, suskaidyti į smulkias dalis ir tokiu būdu sunaikinti.

Dar vienas unikalus V. J. Mansikkos užrašytas ūkinio užkalbėjimo tekstas, kad geriau augtų bitės. Unikalus jis todėl, kad tautosakoje itin retos metaforos, kai gyvūnui suteikiamos augalui būdingos savybės. Taip susidaro nepakartojama veiksmožadinė metafora: *Augkit, bitelės, augkit, bujokit, augkit, lapokit, šakokit* MLZ p. 108.

Išvados

Formos atžvilgiu ir dainų, ir raudų, ir užkalbėjimų metaforos mažai tesiskiria, jas sieja bendri susidarymo principai, struktūra ir rūšys (daiktavardinės, veiksmožadinės). Svarbiausias skiriamasis užkalbėjimų metaforų, kaip ir visų kitų šių tekstų poetinių priemonių, bruožas – utilitarinė paskirtis. Užkalbėjimai visų pirma priklausoma liaudies magijai, jų paskirtis – ne noras išreikšti emocijas, estetinius jausmus, papramogauti ar pasijuokti, o magiškomis priemonėmis pasiekti aiškiai apibrėžtą tikslą (išgydyti, apsaugoti nuo blogos akies ir t. t.). Taigi galima daryti išvadą, jog kai kurių poetikos priemonių, šiuo atveju – metaforos, funkciją lemia teksto, kuriam ji vartojama, žanras. Užkalbėjimuose metafora yra ne teksto puošmena ar subtilesnė jausmų išraiška (kaip kituose tautosakos žanruose); čia metaforos principas naudojamas vieninteliam tikslui – įveikti užkalbama objektą.

¹ *Marija Zavjalova*. Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas. – Tautosakos darbai, [t.] IX(XVI). V., 1998, p. 66.

² Lietuvių kalbos enciklopedija. V., 1999, p. 627.

³ *Jurgis Elisonas*. Mūsų krašto ropliai (*reptilia*) lietuvių folkloro šviesoje. – Mūsų tautosaka, [t.] 3. Kaunas, 1931, p. 108.

⁴ *M. Zavjalova*. Min. veik., p. 79.

⁵ *Pranė Dundulienė*. Žalčiai lietuvių pasaulėjautoje ir dailėje. V., 1996, p. 105.

⁶ *Мифы народов мира*, т. 2. М., 1988, p. 346.

⁷ *Т. В. Цивьян*. Змея-птица: к истолкованию тождества. – Фольклор и этнография. Л., 1984, p. 49.

⁸ *M. Zavjalova*. Min. veik., p. 68.

⁹ *Славянские древности: Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*, т. 2. М., 1999, p. 330–333.

¹⁰ *M. Zavjalova*. Min. veik., p. 70.

¹¹ *Marija Gimbutienė*. Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene. V., 1994, p. 37.

¹² *M. Zavjalova*. Min. veik., p. 78.

¹³ *P. Dundulienė*. Min. veik., p. 86, 147.

¹⁴ *Мифы народов мира*, т. 2, p. 146.

¹⁵ *Мифы народов мира*, т. 1. М., 1987, p. 470.

¹⁶ *M. Zavjalova*. Min. veik., p. 72.

¹⁷ *Daiva Vaitkevičienė*. Ugnies metaforos. V., 2001, p. 37.

¹⁸ *Paul Ricoeur*. Mitas. – Mitologija šiandien. V., 1996, p. 225.

¹⁹ Ten pat, p. 226.